

УДК 35.077.92

О. Ю. СЕРГЕСЬВА

ВПЛИВ МОВНОЇ СТАНДАРТИЗАЦІЇ ТА РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ МОВ НА ПРОЦЕСИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ У КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Проведено екскурс в історію розвитку та формування мовних стандартів на територіях сучасних європейських країн. Виділено загальні риси становлення окремих стандартизованих мов і їх вплив на процеси державотворення.

Ключові слова: мовна стандартизація; мовний чинник; державотворення; територіальні мови.

An excursus to the history of language standards development and formation on the territories of modern European countries has been taken. General features of certain standardized languages have been defined and their impact on state-building processes has been traced.

Key words: language standardization; language factor; state-building; territorial languages.

Мовна стандартизація досі залишається незавершеним процесом в Україні. Під стандартизацією мови, зазвичай, мають на увазі письмову кодифікацію розмовної мови або діалекту, що встановлює цю мову в якості домінуючого засобу зв'язку для певної групи людей або певної території. Ці процеси вивчаються представниками різних наук з використанням різноманітних аналітичних інструментів. Історія становлення мов і держав повна свідомств щодо труднощів, протиріч і навіть болю, особливо, якщо розглядати засоби досягнення мети.

У даній роботі буде розглянуто цю проблему з точки зору впливу мовної стандартизації та розвитку територіальних мов на процеси державотворення. Приклади стратегій та результати мовної стандартизації під час становлення національних держав на території країн Європейської Співдружності можуть надати поштовх розвитку та укріпленню державної української мови як засобу комунікації, освіти та науки.

Дослідження впливу розвитку територіальних мов і мовної стандартизації на розбудову державності завжди привертало увагу широкого кола фахівців із різних сфер наукового знання. Проблематика становлення територіальних громад і формування держави розглядається скрізь призму мовної стандартизації в роботах таких видатних європейських вчених як D. Greenwood, M. Heisler, J. Perez-Alonso, J. Rossingol, R. Schermerhorn, P. Serant, D. Serrani, J. Steinberg, E. Weber та ін., які вказують на те, що мовна стандартизація певним чином впливає на спосіб організації суспільного життя, на наявність спільних інтересів та потреб, самоідентифікацію, місцевий патріотизм тощо.

Однак попри широке висвітлення в науковій літературі праць за тематикою державотворення можна констатувати недостатню увагу до лінгвістичних аспектів розгляду тих чи інших проблем державотворення в суспільстві (зокрема українському). Майже не приділяється увага мовним чинникам у процесі державотворення в монографіях та навчальній літературі вітчизняних науковців. Здебільшого оминається цей аспект і на тематичних конференціях, присвячених проблематиці місцевого самоуправління.

Метою роботи є дослідити історію розвитку та формування мовних стандартів на територіях сучасних європейських країн і визначити загальні риси становлення окремих стандартизованих мов і їх вплив на процеси державотворення.

Рання мовна стандартизація та успішний розвиток територіальних мов в Європі відбувалися в двох напрямках: на територіях, об'єднаних навколо одного центру до Тридцятилітньої війни (1618 – 1648 рр.), або в багатьох територіальних центрах з яскраво вираженою імперською спадщиною. У першому випадку стандартні мови, як правило, розвиваються з діалектів основної території, а в другому, як правило, існує велика відстань між прийнятим письмовим мовним стандартом і мовою місцевих еліт. У цій категорії вісім мов, і вони можуть бути згруповані таким чином: 1) рання територіальна консолідація і в значній мірі однорідне населення (Португалія, Данія, Швеція, Нідерланди); 2) рання територіальна консолідація із сильно диференційованим населенням (Англія, Франція); 3) імперська спадщина з подальшою фрагментацією і декількома центрами, але з однорідним населенням у межах основної території (Німеччина, Італія).

Португальська держава розвивалася в ізоляції на крайньому південному заході Європи. Її рання структура, побудована в боротьбі з мусульманами, виявилася досить сильною, щоб чинити опір об'єднанню в більш широкий іберійський союз на чолі з Кастилією. За межами її кордонів, тільки на півночі, в Галісії був схожий діалект і початок літературної культури. Дороги розійшлися з консолідацією іспанської імперії в XVI ст., а мовної крос-кордонної спорідненості, щоб призвести до будь-яких політичних наслідків, ніколи не було. Внутрішньо, незважаючи на пізніші економічні відмінності між північчю і півднем, Португалія залишалася єдиною однорідною нацією, з постійно зростаючим попитом на загальний мовний стандарт, заснований на діалектах культурного центру в Коїмбрі, і політичного центру в Лісабоні.

Схожі події відбувалися з десятого століття на двох інших територіях на північній околиці старої імперії. Території Данії та Швеції повільно консолідується в рамках чітких державних структур. Два різні діалекти були відносно близькі один до одного, і деякий час здавалося, що з'явиться тільки одна ефективна державна структура. Ця можливість була порушена Швецією в 1522 р., а Реформація та друкарні допомогли побудувати дві відмінні мовні стандарти. Усні діалекти не зникають, а в прикордонних районах спочатку було байдуже, який мовний стандарт ближче. Це пояснює шведський успіх в інтеграції деяких

територій, що раніше належали Данії. Також свою роль відіграло те, що завоювання (1658 р.) мало місце до введення обов'язкової масової освіти. Не існувало ніякого раптового запровадження нового мовного стандарту: коли люди навчилися читати, вони вже були знайомі зі шведським мовним стандартом.

Голландський випадок був зовсім іншим. Так звані Країни Бенілюксу колись були частиною римської і франкської імперій і формально залишалися імперськими територіями до 1648 р. Це були типові міські території: замість консолідації в середні віки існувала система взаємодіючих князівств і міст з тією чи іншою формою феодалної залежності від імперії. Вони також розділилися культурно: межа між носіями німецької та романської мовами, яка сьогодні розподіляє Бельгію, залишається стабільною з п'ятого століття. Після недовгої консолідації під Бургундією в 1377 р. Реформація та затяжна боротьба проти імперії Габсбургів знову розділили країни Бенілюксу. Але ця нова, по суті релігійна, межа поділила території ще далі на північ, ніж старий мовний розрив. Ці події залишили німецькі області в трьох характерних частинах: південну, у складі католицьких провінцій Фландрії і Брабанта, кальвіністського центру в Голландії та фризьку північ.

Економічний розвиток і динамізм надали Голландії домінуючу позицію в цій новій структурі. Фландрія, ядро раннього північного капіталізму, була залишена в руках Габсбургів і перебувала в стані стагнації аж до XX ст. Фрізія залишалася основним периферійним виробником, підлеглим Голландії, центру нової голландської держави. Середньовічний мовний літературний стандарт, який розцвів у Фландрії і Брабанті, поступово “опівнічнися”, і цей процес продовжувався і в XIX ст. Згода стосовно загального мовного стандарту, *Algemeen Beschaafd Nederlands*, була досягнута після 1900 р. і існувала в бельгійській Фландрії до 1950 р. Процес формування мовної однорідності зайняв значно більше часу і був більш болочим, ніж у Данії чи Швеції, але зрештою результат не дуже відрізняється. Фландрія та Голландія мають той мовний стандарт, що заповонив і Фрізію.

Англійська та французька мови були мовами основних територій консолідованих проти Імперії. В обох випадках існували великі розбіжності в мовних виразах у середні віки, з наступною швидкою стандартизацією в результаті винаходу друкарства. Але використання обох мов, як і раніше, було обмежено основними територіями, з великою низкою периферичних мов і діалектів. Однак існувала суттєва різниця між цими двома країнами в їх політиці відносно віддалених районів. Англіїці об'єднували свою основну територію більш ретельно та були набагато більш терпимі до периферійних територій: вони дозволили шотландцям зберегти широкий спектр відмінних установ в рамках Союзу 1707 р. і проводили політику невтручання стосовно валлійських і ірландських територій. Периферію, як правило, ігнорували, а не намагалися активно інтегрувати.

У Франції розчарування роздрібненою адміністративною структурою породило насильницьку хвилю централізації під час революції. На практиці це

принесло із собою подальший тиск щодо галінізації, примусового запровадження мовного стандарту Ль-де-Франс для всіх територій. Процес інтеграції, однак, був повільним. По-справжньому вона почалася тільки з промисловою революцією і поширенням нових зв'язків під час Третьої республіки (1870 – 1940 рр.) [6; 9]. Якобінська ідеологія унітарної держави-нації в поєднанні з тиском капіталістичної економіки послабили периферичні культури. Безумовно, Франція пройшла фазу культурного колоніалізму, чому сприяло об'єднання ринків праці відділених територій, що розглядалися приблизно як заморські колонії, придбані протягом дев'ятнадцятого століття.

Португалія, Англія, Франція, Данія і Швеція розвилися в сильні центри на окраїнах колишньої імперії з відмінними мовними стандартами. У Нідерландах також було розроблено домінуючий стандарт у рамках старої імперської території, але повільніше. Щодо низки європейських міст, то там територіальна консолідація була досягнута в два етапи: до 1648 консолідації прийшли через асоціацію, розвиток полісефалічних федерацій (Нідерланди, Швейцарія); після Французької революції інші розділені території були об'єднані під одним провідним центром, не зачіпаючи основні полісефалії у структурі міста. Дві території (Італія, Німеччина), також консолідовані, розробили власні мовні літературні стандарти перш, ніж вони об'єдналися політично. У цьому відношенні вони дуже відрізнялися від країн на краю старої імперії.

Що відрізняє німецьку та італійську траєкторію розвитку від усіх інших територій, це розбіжність у строках процесів об'єднання: вони мали єдину культуру кілька століть, перш ніж вони були об'єднані політично. В Італії церква успішно підтримувала латинську мову в якості стандартного письмового спілкування після падіння Західної Римської імперії, але це була мова еліти, далека від усних регіональних діалектів. З розвитком торгового капіталізму і збільшенням писемного населення в містах виявилось неможливим підтримувати латинську як домінуючу мову віддаленої комунікації. Три стандарти змагалися один з одним на ранній фазі стандартизації місцевого діалекту: сицилійський, тосканський і венеціанський. У XIV ст., однак, престиж флорентійської культури по всьому півострову допомагає прийняттю тосканського мовного стандарту як *umanesimo volgare*. Це не зменшило відстань між усними діалектами, не було жодної серйозної протидії, і після Французької революції і Рісорджіменто (кін. XVIII ст. – 1861 р.) не виникало ніяких серйозних розбіжностей з приводу національного мовного стандарту [7].

Проте розвиток мовного стандарту в Німеччині не починається з єдиного мовного стандарту еліти. Єдина писемність була продуктом спільної колонізації східних прикордонних територій і, як наслідок, змішання різних діалектів. Подальше зміцнення Hochdeutsch (літературної німецької мови) було значною мірою наслідком роботи друкарського станку та потужного впливу Біблії, що була перекладена Мартіном Лютером на літературну німецьку мову. Незважаючи на століття політичної роздробленості, Hochdeutsch сформувала освітній стандарт

для протестантських і католицьких держав на Заході. З падінням Ганзейського союзу (поч. XVI ст.), вона поступово витісняється Niederdeutsch (нижньонімецьким діалектом) у Північній Німеччині. На півдні, з поширенням торгівлі через Альпи, німецька мова стає важливою крос-кордонною мовою комерції. У XIV ст. під час установа незалежності Швейцарія не порвала з мовною культурою Німеччини: Hochdeutsch була швидко прийнята в якості мови спілкування еліти. Аналогічні процеси відбувалися в Австрії і Пруссії. Обидві території, які не мали високорозвинутого культурного рівня перш ніж нова технологія друку змінила умови для міжміського зв'язку, прийняли Hochdeutsch в якості стандартного письмового спілкування.

У шести випадках із першої категорії мовна централізація була прямим наслідком цілеспрямованого формування політичного центру, в той час як у Німеччині та Італії йшов процес мовної гомогенізації децентралізованої мережі взаємодії еліт у рамках старих імперських структур. Розглянемо випадки більш виваженого використання мов на багатомовних територіях. Відзначимо різні умови для використання мов: у містах і на периферії. Міські умови спричинили створення двох багатомовних систем, Швейцарії та Бельгії. На периферії Іспанська імперія вдалася до стратегії федерального альянсу в завоюванні територій.

Багатомовні структури мали більш можливостей для розвитку на територіях із сильними федеральними традиціями, у прикордонних зонах між основними мовними групами або у військових союзах між територіальними системами майже рівної сили. Однак усі ці випадки занадто сильно відрізняються один від одного і їх занадто мало, щоб робити узагальнення. Офіційно багатомовні, вони всі помітно відрізняються за потужністю мов. Ніколи не існувало питання мовного рівноправ'я: в усіх трьох випадках одна мова історично переважає. Швейцарська структура довгий час була найзбалансованішою, але ніколи не було ніяких сумнівів в економічній та демографічній перевазі німецької громади. Принаймні, через сто років після свого заснування бельгійська держава мала дуже перекошену структуру: французька мова була, безсумнівно, мовою еліти, і тільки з 1950 р. встановлено деякий ступінь рівноваги з фламандською мовою. В Іспанії не існувало таких сильних тенденцій до рівноваги. Три основні регіональні мови – каталонська, баскська, галісійська – отримали певний офіційний статус, але на іншій часті терезів є помітний демографічний дисбаланс. Іспанія відрізняється також і по інших пунктах. Бельгія та Швейцарія були буферними територіями і не розвивали місцеві мовні стандарти, в той час як Іспанія, принаймні, мала чотири ендоглосних стандарти.

Для Швейцарії стратегія екзогლოსної стандартизації була, мабуть, найпростішою для розбудови сильної федерації. Було б задорого насаджувати один ендоглосний німецький мовний стандарт у німецькій Швейцарії, це надало б привілеї одному діалекту. Було набагато легше погодитися із зовнішнім мовним стандартом однаково віддаленим від усіх місцевих діалектів, який не мав загрози для федерації. З географічним розширенням територій Швейцарія залишається

федерацією на всіх рівнях, окрім економічних, надаючи формально рівні права всім кантонам, встановлюючи контроль за релігійним паритетом і вирівнюючи положення всіх діалектів за рахунок прийняття екзогосних мовних стандартів. Єдиний виняток підтверджує корисність цієї мовної стратегії. Ретороманська громада в Граубюндені (Graubünden) не змогла зупинитися на будь-якому зовнішньому мовному стандарті і, можливо, через це не змогла виробити свій власний мовний стандарт. З огляду на те, що мовні групи в Швейцарії мають високий ступінь відособленості, центробіжні сили в результаті парадоксальним чином забезпечили не тільки примирення, але й інтеграцію [5].

У Швейцарії ніколи не було ніяких сумнівів про первинність територіального принципу як на рівні громади, так і на рівні кантонів. У Бернській Юрі (Jura) франкомовні мешканці можуть відправляти своїх дітей до шкіл з рідною мовою, якщо вони складають більшість у даній місцевості, але лише в окремих випадках вони будуть мати вплив у великому німецькомовному кантоні Берн. Релігія та економіка, проте, грають на користь розділення франкомовної Jura. Протестанти на півдні завжди були ближче до німецькомовних мешканців Берну, ніж північні католики. Крім того, південь є промисловим центром набагато більший проміжок часу і тому є ближчим до передових центрів швейцарської економіки.

Однак загальне збільшення абсолютного рівня добробуту дозволило багатьом мешканцям Jura залишитися у своїх місцевих громадах і відмовитися від спокус зовнішнього ринку праці. Необхідність контролю за відмінним мовним стандартом була пов'язана з тим, що люди могли дозволити собі залишитися у франкомовному середовищі, щоб вони не представляли двомовність на змішаному місцевому ринку праці. На півдні більшість уже була залученою до такого змішаного ринку праці. Відмінність півночі від півдня посилювалася через принцип територіальної первинності у Швейцарії. Попит на рівний статус для французької мови міг найбільш легко бути вирішеним шляхом створення окремого франкомовного кантону, конституційно цього можна було досягти тільки через низку референдумів на всіх рівнях, у тому числі в територіальних громадах. Отже, було проведено референдум на рівні територіальної громади в кантоні Jura, який вирішив територіальне та мовне питання. Одномовний кантон Jura, створений в 1970-х роках, був набагато менше власної історичної територія і не включив до себе протестантський південь.

На разі, Jura являє собою приклад успішної мовної ідентифікації в Швейцарській Конфедерації. Зміни в Grisons (Graubünden) були дуже відмінними. В Jura ніколи не було сумнівів щодо життєздатності мовного стандарту: він був екзогосним, але створений для єдиної мовної громади. В Grisons не було такої єдності. Існувало щонайменше шість різних діалектів, кожен з яких мав окремий стандарт. Хоча всі вони були членами ретороманської мовної групи, фрагментована географія регіону просто не дозволяла їм виробити загальний мовний стандарт. Згоди було досягнуто в 1938 р., коли ретороманську мову було визнано в якості четвертої офіційної мови Конфедерації. Але це не мало багато

сенсу. Через діалектичну різноманітність мова могла використовуватися тільки в місцевих школах, а адміністрація кантону здійснювалася на німецькій мові. Крім того, незважаючи на положення про викладання мови і засоби масової інформації, кількість носіїв ретороманської мови в кантоні повільно, але неухильно знижується [8].

У той час як Швейцарії пощастило мати три майже рівноправні мови, Бельгія опинилася в пастці нерівноваги. Один екзоглотний мовний стандарт – великої європейської держави, інший – політично набагато слабкіший. Французька мова була мовою державоутворюючої еліти, у той час як фламандська мова, незважаючи на часи свого середньовічного розквіту, була лише набором сільських діалектів. Великі зміни відбулися за часів Другої світової війни. Фландрія перетворилася на промисловий регіон, що швидко розвивався, і в 1950 р. мовний стандарт північної голландської мови був прийнятий. Економічні зміни та урядова реструктуризація стали причиною зростаючого попиту на фламандськомовних кваліфікованих робітників, фахівців і чиновників і відповідного підйому набору фламандськомовних працівників в систему вищої освіти: саме це нове покоління поступово призвело до кінця домінування франкомовної еліти [2]. У цілому, незважаючи на елітарне становище французької мови, фламандська мова вижила як популярна мова в провінції. Частково через це фламандці були в змозі, з економічним розвитком і політичною мобілізацією, не тільки вибороти рівні права для своєї мови, але і забезпечити її виключне панування на власній території. У центрі бельгійської політичної проблеми завжди був Брюссель, історично фламандський, але який все більше і більше зазнавав франкомовного впливу. Ця проблема показує, що питання має вирішальне значення не тільки для Бельгії: чи можна знайти компроміс між федеральною територіальною системою та правами особистості і громади?

На відміну від північних випадків, фламандський рух у Бельгії та франкомовний рух у Бернській Юрі є випадками успішного захисту мовних прав у багатомовних системах. В обох випадках проблема була пов'язана з легітимізацією екзоглотного стандарту на периферійних територіях. Фламандська мова довгий час була просто набором діалектів мови, що домінувала на півночі: фламандці залишалися на периферії як з точки зору культури, політики, так і економіки. На відміну від цього, в той час як франкомовні мешканці в Юрі знаходилися на економічній та політичній периферії, їх мова була у преференції, і була прийнята в якості стандарту в інших місцях Швейцарії. Існувала ще одна відмінність: Юра була розділена релігійно між католицькою північчю та протестантським півднем, у той час як Фландрія була набагато більш однорідно католицькою. Нарешті, фламандська територія в Бельгії була географічно та демографічно набагато більшою, ніж Юра в Берні. Але незалежно від відмінностей в умовах, і фламандський рух, і Юга, хоча й зовсім недавно, підтвердили своєрідність своєї території та мови.

Ситуація була більш асиметричною в Іспанії, хоча розвивалася на початку із сильних федералістичних позицій. Іберійський союз проти мусульман має деякі паралелі із швейцарською боротьбою проти німецьких імператорів. Тим не менш, на Піренеях союзи були династичними, а не селянськими республіками або корпораціями городян, також за часи Реконкісти на півдні були відкриті для колонізації великі території. Хоча на ранньому етапі Реконкісти були деякі сумніви щодо результату боротьби за політичну гегемонію, до кінця XV ст. це питання було вирішено. Кастилія була домінуючим партнером, що набула контролю над великими територіями. Але Арагон і Каталонія ніколи не змирилися зі своєю долею, повставали знову і знову, відмовляючись піддаватися кастилінізації. Ще більш важливим було те, що Каталонія як частина середньовічного торговельного поясу отримала велику економічну міць, яка деяким чином компенсувала втрату політичної влади і, будучи економічно незалежним центром, підтримувала свою мову. Каталонська мова не втратила свої позиції серед корінного населення, незважаючи на безперервну еміграцію: навпаки, найбільша лінгвістична небезпека була в постійній імміграції кастильськомовного населення в промислові центри навколо Барселони [3; 4].

Таким чином, ми знаходимо в Іспанії комбінацію сильної периферійної ідентичності з довгими та гострими конфліктами за політичну автономію. Іспанія має середньовічну спадщину федералізму, але хвилі кастильської централізації в XVI та XIX ст.ст. викликали доволі негативний резонанс на периферії. Три території почали боротьбу проти кастильського панування: альтернативний центр в Арагоні-Каталонії, прикордонні баскські провінції і зовнішня територія Галісія. Ці три території помітно відрізняються геополітично та гео економічно. Каталонія була альтернативним центром, який ніколи покійно не інтегрувався в нову іспанську імперію. Баски ніколи не були частиною імперського центру. Швидше за все, іспанські королі для захисту своїх кордонів надали баскам на південь від Піренеїв низку пільг (*fueros*), віддаючи їх від решти населення держави. Ці привілеї, що були надані дворянству, без сумніву, посилювали гордість і відособленість басків: вони вже були чітко відокремлені від іспанців мовою. Лінгвістична напруженість посилюється після Ліберальної перемоги в 1833 р., баски прагнуть захистити *fueros* від центру в Мадриді [1]. Подальша ескалація мовної напруженості виникла з карлістських війн XIX ст. і громадянської війни 1930-х р., хоча результати карлістських війн тільки підкреслили труднощі створення альянсу між церквою і захисниками периферійної культури. До 1970 р. баскська культура була сильно фрагментованою по декількох напрямках – політичному, релігійному та економічному. Лінгвісти зазвичай розрізняють сім діалектів, три в Іспанії і чотири у Франції, без єдиного стандарту. Крім того, баскська мова ніколи не мала офіційного статусу до падіння режиму Франко. Це призвело до такої ж напруги, як і в Уельсі: деякі захисники приділяти пріоритетну увагу боротьбі за мову, інші – контролю над історичними територіями.

Каталонські і баскські території відрізняються за багатьма параметрами, але в них є одна спільна риса: вони є економічно розвиненими, в той час як політично і культурно піддаються домінуючому кастильському стандарту. У Фландрії і Юрі важливу роль відіграє самобутня культура: це було питання не тільки благополуччя, але й відповідності між мовними громадами і крос-кордонними ринками праці. Ту саму закономірність можна спостерігати у випадках Каталонії і Країни Басків (*Euskadi*), але тут ми маємо почуття гордості за місцеві досягнення в поєднанні з відмовою від політики центру. Крім того, відкритість іспанського ринку праці створює труднощі для басків і каталонців на відміну від фламандців і громадян Jura: потік іммігрантів з політичного центру до багатой периферії посилює труднощі для ендегенних мов.

Україна порівняно з більшістю країн Європейського Союзу є молодою незалежною державою, де процес державотворення відбувається на наших очах. Досвід країн, які вже пройшли довгий шлях державотворення та мають розвинені демократичні традиції, має застерегти від помилок, що можуть призвести до політичної напруги та поширення незадовільності серед населення, так як мовне питання завжди було та є одним з найбільш болючих для української держави.

Література:

1. *Greenwood D.* Continuity in change: Spanish Basque ethnicity as a historical process / D. Greenwood ; *Ethnic Conflict in the Western World.* Ithaka. – N.Y. : Cornell University Press. – 1977. – P. 81–102.
2. *Heisler M.* Politics in Europe / M. Heisler. – New York : McCay. 1974. – P. 178–200.
3. *Perez-Alonso J.* Catalan: an example of the current language struggles in Spain: Sociopolitical and pedagogical implications [Електронний ресурс] / J. Perez-Alonso. – Режим доступу : <http://www.degruyter.com/view/j/ijsl.1979>.
4. *Rossingol J.* Le Probleme nacional catalan / J. Rossingol. – Paris : Mouton, 1974.
5. *Schermerhorn R.* Comparative Ethnic Relations : A Framework for Theory and Research / R. Schermerhorn. – New York : Random House. – 1970. – P. 77–85.
6. *Serant P.* La France des minorities / P. Serant. – Paris : Laffont, 1965.
7. *Serrani D.* La via italiana alle regioni / D. Serrani. – Milan : Edizione di Comunita, 1972.
8. *Steinberg J.* Why Switzerland? / J. Steinberg. – London : Cambridge Univ. Pres, 1996. – P. 114–116.
9. *Weber E.* Peasants into Frenchmen: The Modernisation of Rural France 1870 – 1914 / E. Weber. – London : Chatto & Windus, 1977.

Надійшла до редколегії 29.11.2013 р.